

प्रश्नोपनिषद्

प्रश्नोपनिषद् म्हणजेच पिप्पलादोपनिषद्. नावाप्रमाणे अर्थातच पिप्पलाद ऋषींना त्यांच्या सहा शिष्यांनी विचारलेले सहा प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे.

प्रश्न उपनिषद् हे अथर्ववेदाचे परिशिष्ट आहे.

हे ब्राह्मण उपनिषद् आहे. ध्यानावस्थेत ऋषींच्या मुखातून जी दैवी कथने सांगितली गेली, त्यांचे विवेचन करण्याची गरज भासू लागली. असे एकत्रित केलेले विवेचन म्हणजे ब्राह्मण उपनिषद्.

प्रश्नोपनिषद् हे मुण्डकोपनिषदाचे स्पष्टीकरण देणारे ब्राह्मण उपनिषद् आहे. कारण मुण्डकोपनिषद् हे मंत्रोपनिषद् आहे.

मुण्डक उपनिषदात थोडक्यात हाताळलेल्या काही विषयांवर अधिक तपशीलवार चर्चा प्रश्नोपनिषदात वाचायला मिळते. अशाप्रकारे ते मुण्डकोपनिषदावरील भाष्य बनले आहे.

ह्या उपनिषदाची पार्श्वभूमी अशी की ब्रह्मालाच श्रेष्ठ समजणारे सहा ब्रह्मपर, मोठ्या विश्वासाने पिप्पलाद ऋषींकडे ब्रह्मविद्या शिकण्यासाठी आले. पुढे एका मंत्रात असा उल्लेख आहे की ह्या सहाजणांना एक वर्षभर ब्रह्मचर्य पाळून तप करून झाल्यावर प्रश्न विचारण्याची मुभा मिळाली. ह्यामधून शिष्यांची चिकाटी आणि ज्ञानलालसा पारखली गेली. ह्यानंतर एका वर्षाने प्रश्न विचारण्यास सुरुवात झाली.

आद्य शंकराचार्यांनी ज्या उपनिषदांवर भाष्य लिहिले, ती उपनिषदे महत्त्वाची मानली जातात. त्या उपनिषदांपैकी प्रश्नोपनिषदाचा अर्वाचीन गटात समावेश असून त्याचा कालखंड गीतेपूर्वीचा मानला जातो.

पिप्पलाद ऋषींची माहिती सुद्धा जाणून घेणे आवश्यक आहे.

पिप्पलाद ऋषींना आपल्या आईवडिलांबद्दल काहीच माहिती नव्हती. केवळ पिंपळाच्या झाडावरची फळे खाऊन जमणारे बालक एकदा नारदमुनींच्या दृष्टीस पडले. लहानग्या बालकाशी बोलताना त्यांना लक्षात आले की हा महर्षी दधीचि यांचा पुत्र आहे. दधीचि ऋषींचा इतिहास त्यांनी ह्या बालकास सांगितला. तसेच ते खूप लहान वयात मृत्यू पावल्याचे सुद्धा सांगितले. बालकाने आपल्या वडिलांच्या मृत्यू चे कारण विचारले असता नारदमुनींनी त्यांना शनीची महादशा चालू होती असे सांगितले.

नारदमुनींनी पिंपळाची पाने फळे खाऊन जमणाऱ्या बालकाचे नाव पिप्पलाद असे ठेवले.

पिप्पलादांनी घोर तपश्चर्या करून शनी देवाला भस्मसात करण्यासाठी वर मागितला. तसा वर त्यांनी मिळवला सुद्धा. मात्र इतर देवांच्या मध्यस्थीमुळे तसेच स्वतः ब्रह्मदेवांनी शनीदेवास सोडून

देण्यास सांगितले आणि त्याऐवजी आणखी दोन वर मागण्यास सांगितले. त्यानुसार पिप्पलादांनी बाल्यावस्थेत कोणालाही शनीची पीडा होऊ नये आणि शनी पीडित व्यक्तीने पिंपळाच्या झाडाला सूर्योदयापूर्वी जल अर्पण केल्यास त्याची शनी पीडा नष्ट व्हावी असे दोन वर मागितले.

ह्या गोष्टीवरून असा निष्कर्ष काढता येतो की फार लहान वयात पिप्पलाद ऋषींनी अतिशय कठोर असे आयुष्याचे धडे गिरवले. लहान वयातच त्यांनी स्वतःच स्वतःची जबाबदारी तर घेतलीच तसेच आपल्या वडिलांना झालेल्या त्रासाचा प्रतिशोध घेण्यास ते सज्ज झाले. आपल्या घोर तपश्चर्येने त्यांनी शनीदेवास नेस्तनाबूत करता येईल अशी शक्ती मिळवली मात्र त्यानंतर त्यांनी शनीदेवास माफ करून बालकांना शनीपीडे पासून मुक्त केले. अशा ह्या पिप्पलाद ऋषींनी, सहा प्रश्नांची दिलेली उत्तरे नक्कीच मार्गदर्शक असतील.

पिप्पलाद ऋषींना सविनय प्रणाम करून प्रश्नोपनिषद् समजून घेण्यास सुरुवात करूया.

ह्या उपनिषदाचा शांतिमंत्र ऋग्वेदातील पहिला मंडल, ८९ वे सूक्त, आठवा मंत्र आहे.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायूः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्षो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । ।

5 महत्त्वाच्या शांतिमंत्रांपैकी एक असा हा शांतिमंत्र मुण्डकोपनिषद् माण्डूक्योपनिषद् ह्या उपनिषदांचा सुद्धा आहे.

ह्या शांतिमंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

है देवतांनो← आम्हाला आमच्या कानांनी शुभवचने ऐकू देत, डोळ्यांनी मंगलमय गोष्टी पाहू दे. आम्हाला लाभलेल्या आयुर्मर्यादा भर (आयुष्यभर), आमच्या सुदृढ अवयव असलेल्या शरीराने आम्ही आपली स्तुती करावी.

प्राचीन आणि कीर्तीमान असे इन्द्र देव, सर्व ज्ञानी आणि पोषण करणारे सूर्य देव, सर्व अपायांपासून रक्षण करणारे वायुदेव, अष्ट्यात्मिक संपदा प्राप्त करण्यासाठी बुद्धिसामर्थ्य देणारे बृहस्पति ह्या सर्वांचे आम्हाला आशिर्वाद लाभो.

प्रथमः प्रश्नः

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्च अश्वलायनो भार्गवो
वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा

एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥१.१॥

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यः च सत्यकामः गार्ग्यः सौर्यायणी च कौसल्यः अश्वलायनः च भार्गवः
वैदर्भिः कबन्धी

कात्यायनः च ह एते ब्रह्मपराः ब्रह्मनिष्ठाः परम् ब्रह्म अन्वेषमाणाः भगवन्तम्

पिप्पलादम् एषः ह वै तत्सर्वम् वक्ष्यति इति ते ह समित्पाणयः उपसन्नाः

ॐ

सुकेशा पुं. प्र. ए. व.

भारद्वाजः भारद्वाजाचा पुत्र पुं. प्र. ए. व.

सत्यकामः पुं. प्र. ए. व.

शैब्यः शिबीचा पुत्र पुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

गार्ग्य गार्ग्य कुळातले पुं. प्र. ए. व.

सौर्यायणी सूर्याचे नातू

च सुद्धा अव्यय

कौसल्यः पुं. प्र. ए. व.

अश्वलायनः अश्वला चा पुत्र पुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

भार्गवः भृगु कुळातील पुं. प्र. ए. व.

वैदर्भिः विदर्भातील पुं. प्र. ए. व.

कबन्धी पुं. प्र. ए. व.

कात्यायनः कात्यपुत्र पुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

ह सर्व अव्यय

एते हे एतद् पुं. प्र. ब. व.

ब्रह्मपराः ब्रह्मपर पुं. प्र. ब. व.

ब्रह्मनिष्ठाः ब्रह्मनिष्ठ पुं. प्र. ब. व.

परम् पर नपुं. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपुं. प्र. ए. व.

अन्वेषमाणाः शोधत आहेत अनु + इष् + ल्युट् प्रत्यय पुं. प्र. ब. व.

भगवन्तम् भगवन्त पुं. द्वि. ए. व.

पिप्पलादम् पिप्पलाद पुं. द्वि. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

ह सर्व अव्यय

वै नक्की अव्यय

तत्सर्वम् ते सर्व तत्सर्व नपुं. प्र. ए. व.

वक्ष्यति सांगतील ब्रू धातु कर्तरि प्रयोग लृट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

इति असे अव्यय

ते तद् पुं. प्र. ब. व.

ह सर्व अव्यय

समित्पाणयो हातात समिधा घेऊन समित्पाणि पु. प्र. ब. व.

समित् + पाणि

समिध् पु/स्त्री. प्रथमा ए.व.

उपसन्नाः नम्रतेने जवळ जाऊन उप+सन्न संकुचित दुर्बल सद् धातु शक्तिहीन होणे +क्तः प्रत्यय पुं. प्र. ब. व.

आधुनिक पुस्तक लिहिण्याच्या पद्धतीत सुरवातीला प्रस्तावना लिहिण्याची पद्धत आहे. ह्या उपनिषदात थेट विचारलेल्या प्रश्नाची सुरवात न करता, त्याची पार्श्वभूमी सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. पहिल्या मंत्रात सहा साधक, त्यांची तोंड ओळख, त्यांच्या सद्य स्थितीत असलेली ज्ञान साधनेची पातळी आणि आता पिप्पलाद ऋषींना भेटून त्यांच्याकडून पुढील मार्गदर्शन घेण्याची इच्छा ह्या सर्वांचा उल्लेख केला आहे. ह्या सर्व साधकांना ब्रह्मपर आणि ब्रह्मनिष्ठ म्हणजे ब्रह्मालाच श्रेष्ठ समजणारे आणि ब्रह्माशी एकनिष्ठ असे म्हटले आहे.

त्या काळातील पद्धतीनुसार हे सर्व साधक हातात समिधा घेऊन आले आहेत. ह्यावरून त्या काळातील शिक्षणपद्धतीचा सुद्धा उलगाडा होत आहे. ह्या सर्व साधकांनी आधी काही ज्ञान प्राप्त केले आहे आणि आता त्यांचे काही प्रश्न आहेत ज्याची उत्तरे पिप्पलाद ऋषी देऊ शकतील असा त्यांना विश्वास आहे. इकडे येताना त्यांनी कोणतेही द्रव्य आपल्या बरोबर आणलेले नाही तर समिधा म्हणजे यज्ञात अर्पण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पवित्र वृक्षांच्या वाळलेल्या काड्यांची जुडी आणल्या आहेत. समिधा यज्ञात टाकल्याने त्या जळून त्याद्वारे निघणारा धूर हा वातावरणात पसरून वातावरण शुद्ध करतो असे म्हटले जाते.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

भारद्वाज पुत्र सुकेशा, शिबीचा पुत्र सत्यकाम, गार्ग्य कुळातील सूर्याचा नातू सौर्यायणी, कोसलदेशीचा अश्वलायन, विदर्भ प्रदेशातील भार्गव, कत्य ऋषींचा नातू कबन्धी असे सहा ऋषि वेदपरायण तसेच वेदांमध्ये निष्ठा असलेले होते. ते सर्व परब्रह्म ज्ञानाचा शोध घेत असता, हे पिप्पलाद ऋषि निश्चितपणे त्या परब्रह्माबद्दल सर्व काहीं सांगतील असा विचार करून, हातांत समिधा घेऊन लीन भावनेने भगवान पिप्पलाद ऋषिकडे गेले.

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

सः ऋषिः तान् उवाच ह भूयः एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया

संवत्सरम् संवत्स्यथ यथाकामम् प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वम् ह वः वक्ष्यामः इति ।

सः ते तद् पुं. प्र. ए. व.

ऋषिः ऋषी ऋषि पुं. प्र. ए. व.

तान् त्यांना तद् पुं. द्वि. ब. व.

उवाच म्हणाले ब्रू बोलणे कर्तरि प्रयोग लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

ह नक्की अव्यय

भूयः पुन्हा भूयस् नपुं. द्वि. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

तपसा तप करुन तपसा नपुं. तृ. ए. व.

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्य पाळून ब्रह्मचर्य पुं. तृ. ए. व.

श्रद्धया श्रद्धेने श्रद्धा तृ. ए. व.

संवत्सरम् वर्षभर संवत्सर नपुं. द्वि. ए. व.

संवत्स्यथ राहतील वस् धातु निवास करणे कर्तरि लृट् लकारः परस्मैपदम् म. पु. ब. व.

यथाकामम् इच्छेनुसार यथाकाम नपुं. द्वि. ए. व.

प्रश्नान् प्रश्न पुं. द्वि. ब. व.

पृच्छत विचारावे प्रच्छ धातु कर्तरि प्रयोग लोट् लकार परस्मैपद म. पु. ब. व.

यदि जर अव्यय

विज्ञास्यामः माहिती असेल वि + ज्ञा धातु कर्तरि प्रयोग लृट् लकार परस्मैपद उ. पु. ब. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

ह नक्की

वः तुम्हाला युष्मद् द्वि. ब. व.

वक्ष्यामः सांगू ब्रू धातु कर्तरि प्रयोग लृट् लकार परस्मैपद उ. पु. ब. व.

इति असे अव्यय

पुन्हा एकदा ह्या मंत्रामुळे त्या काळातील शिक्षणपद्धतीचा अंदाज आपल्याला येतो. जसे सहा साधक पिप्पलाद ऋषींकडे ज्ञान प्राप्तीसाठी आल्यावर ऋषींनी लगेच त्यांना ज्ञान देण्याची घाई केली नाही. काही नियम आणि अटी घालून त्यांना एक वर्षभर आश्रमात रहाण्याची परवानगी दिली. पूर्ण एक वर्ष गुरुंच्या नजरेसमोर राहायचे, त्या कालावधीत गुरु शिष्यांची नीट पारख करणार आणि त्यानंतर शिष्यांचे प्रश्न ऐकणार. त्यानंतरचे वाक्य आताच्या काळानुसार अगदीच गमतीशीर. कोणालाही पटणार नाही असे. अगदी तुमची विद्या नको, आम्ही जातो परत असे आजचे विद्यार्थी म्हणतील. त्या सहाजणांनी तसे म्हटले का? तर अर्थातच नाही.

म्हणून तर प्रश्नोपनिषद् निर्माण झाले.

ऋषींची अट अशी होती की सहा साधकांनी एक वर्षभर ब्रह्मचर्य पाळायचे. ब्रह्मचर्य म्हणजे केवळ कामवासने पासून निवृत्ती असा मर्यादित अर्थ नसून इंद्रियांचे नियंत्रण, विचार, शब्द आणि कृती यांवर नियंत्रण ठेवायचे.

आत्म-शिस्त, ज्यायोगे मनावर आणि इच्छांवर नियंत्रण ठेवता येईल. अंतर्मुख होणे, आंतरिक ध्यान आणि अंतर्मनातून ब्रह्माचा शोध घेणे, त्याच्याशी एकरूप होणे.

श्रीमद्भागवतम् च्या 7व्या स्कंधातील 12 व्या अध्यायातील 1-16 मंत्रांत नारदमुनींनी ब्रह्मचर्याचे नियम अतिशय विस्तारपूर्वक सांगितले आहेत.

ज्ञानाच्या अपेक्षेने हे सर्व पूर्ण श्रद्धेने करायचे. एक प्रकारे कठोर तपश्चर्याच. श्रद्धा म्हणजे उपासना आदर नम्रता आज्ञाधारकता.

त्यायोगे ऋषी एक वर्षभर शिष्यत्वाची पडताळणी करून मग ज्ञानदान करणार.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते ऋषी त्यांना असे म्हणाले की अजून एक वर्षभर श्रद्धेने ब्रह्मचर्य पाळून तपाचरण करून येथेच रहावे, मग आपापल्या इच्छेने प्रश्न विचारावे जर आम्हाला माहीत असेल तर निश्चितच आम्ही त्याचे स्पष्टीकरण देऊ.

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥३॥

अथ कात्यायन कबन्धी उपेत्य पप्रच्छ भगवन् इमाः प्रजाः कुतः ह वा प्रजायन्त इति

अथ आता अव्यय

कात्यायन कबन्धी क्त्य कुळातील कबन्धी

उपेत्य जवळ जाऊन उप+ इ धातु जाणे+त्यप् प्रत्यय

पप्रच्छ विचारले प्रच्छ धातु जाणून घेणे कर्तरि प्रयोग लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

भगवन् भगवत् पुं. संबोधन

इमाः ह्या इदम् स्त्री. प्र. ब. व.

प्रजाः प्रजा स्त्री. प्र. ब. व.

कुतः कसे किम् + तसिल् प्रत्यय

ह खरेच

वा खरोखर

प्रजायन्ते निर्माण झाल्या प्र+जन् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

इति असे अव्यय

आधीच्या मंत्रात सांगितल्या प्रमाणे सहा साधक एक वर्षभर पिप्पलाद ऋषींच्या आश्रमात त्यांच्या अटीचे पालन करून राहिले.

श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्। श्रीमद्भगवद्गीता। 4.39।

ह्या नुसार आता प्रश्न विचारण्यास सुरुवात झाली आहे.

वरवर पाहता त्यांचा प्रश्न साधासुधा वाटू शकेल पण हा प्रश्न अशा साधकाने विचारला आहे ज्यांना ब्रह्माला जाणून घ्यायचे आहे. त्यासाठी त्यांनी कठोर तपश्चर्या केली आहे.

ह्या जगाच्या निर्मितीचे मुळात कारणच काय? आपण कोठून आलो हा प्रश्न प्रत्येकाला पडतोच. ह्या सृष्टीची सुरुवात कुठून झाली

त्याचे प्रयोजन काय? त्याचा

कार्यकारण भाव काय असे प्रश्न बऱ्याच जणांना पडत असतात. पर्यावरणाचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी जेव्हा अन्नसाखळीतील विविध प्रजातींच्या सहभागाचा अभ्यास करतात तेव्हा त्यांना मानवाच्या अस्तित्वाचे प्रयोजनच समजत नाही. विज्ञानाच्या माध्यमातून ह्या प्रश्नाचे उत्तर सांगता येत नाही.

ह्या अशा सर्व प्रश्नांची उत्तरे पुढील मंत्रात मिळणार आहेत.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

नंतर कात्यायन कुळातील कबंधी ने जवळ येऊन विचारले, भगवन् ह्या प्रजा (विविध सजीव) कोठून उत्पन्न होतात?

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।रयिं च प्राणं च इति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥.4॥

सः तस्मै उवाच ह प्रजाकामः वै प्रजापतिः तप अतप्यत सः तपः तप्त्वा सः रयिम् च प्राणम् च इति मिथुनम् उत्पादयते एतौ मे बहुदा प्रजाः करिष्यत।

सः ते तद् पु. प्र. ए. व.

तस्मै त्याला तद् पुं. च. ए. व.

उवाच म्हणाले ब्रू धातु बोलणे कर्तरि लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

ह खरेच अव्यय

प्रजाकामः प्रजा निर्मिती ची इच्छा करणारे प्रजाकाम पुं. प्र. ए. व.

वै नक्की अव्यय

प्रजापतिः सजीवांचा स्वामी प्रजापति पुं. प्र. ए. व.

तपः तपस् नपुं. प्र. ए. व.

अतप्यत तप केले तप् धातु दिवादी कर्तरि लङ् लकारः आत्मनेपदम् प्र. पु. ए. व.

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

तपः तपश्चर्या तप पुं. प्र. ए. व.

तप्त्वा तप करून तप् धातु क्त्वा प्रत्यय

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

रयिम् पदार्थ रयि पुं. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

प्राणम् प्राणशक्ती प्राण पुं. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

इति असे अव्यय

मिथुनम् जोडीने मिथुन पुं. द्वि. ए. व.

उत्पादयते निर्माण केले उत्+पद् धातु जाणे णिजन्ते कर्तरि लट् लकारः आत्मनेपदम् प्र. पु. ए. व.

एतौ हे दोघे एतद् पुं. द्वि. व.

मे माझ्या अस्मद् च. ए. व.

बहुदा अनेक प्रकारे अव्यय

प्रजा: प्रजा स्त्री. प्र. ब. व.

करिष्यत (दोघे) करतील कर्तरि लृट् लकार: (आत्मनेपदम्) प्र. पु. द्वि. व.

इति अव्यय

प्रत्येक संस्कृती मध्ये, धर्मांमध्ये प्रथम पुरुष आणि प्रथम स्त्री ह्याबद्दल काहीना काही लिहून ठेवले आहे जसे अॅडम आणि ईव्ह, यिन आणि यांग, इझानामी आणि इझानामी वगैरे. हिन्दू संस्कृतीत सुद्धा प्रथम पुरुष आणि प्रथम स्त्री च्या कल्पना आहेतच. काश्मीर शैव पंथानुसार 'इ' म्हणजे शक्तीचे रूप पार्वती. तिच्या शिवाय शंकर महादेव म्हणजे नुसतेच 'शिव'. तत्त्वबोध ह्या आदी शंकराचार्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील ३ र्या अध्यायात संपूर्ण जगताची निर्मिती कशी झाली हे विस्ताराने सांगितले आहे. ब्राह्मण आणि त्याबरोबर असणारी माया शक्ती, त्यानंतर निर्माण झालेली चोवीस तत्वे ह्या सर्वांचे वर्णन केले आहे. ह्या मंत्रात आपल्या स्थूल शरीराच्या निर्मितीचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

ह्या मंत्रात ऋषी काय म्हणतात ते पाहू.

प्राण म्हणजे चैतन्य, शक्ती, ऊर्जा आणि रयि म्हणजे पदार्थ ह्या गोष्टींचा ह्या मंत्रात उल्लेख केला आहे. प्रजापती म्हणजे सर्व जन्मलेल्या प्राण्यांचा किंवा सजीवांचा स्वामी. प्रजापती म्हणजे पशुपती म्हणजेच शिवा. त्यांनी हे स्थूल जग निर्माण करण्यापूर्वी बराच विचार केला असणार त्याशिवाय इतके वैविध्यपूर्ण सजीव निर्माण झाले नसते. एक प्रकारची तपश्चर्याच ती. तप म्हणजे कठोर प्रयत्न. डार्विन च्या उत्क्रांतीच्या सिद्धांताचा येथे आधीच उल्लेख केला आहे असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ती नव्हे. नैसर्गिक निवडीच्या प्रक्रियेद्वारे निरनिराळ्या प्रजाती विकसित झाल्या. प्रजातींमधील व्यक्तींमध्ये नैसर्गिकरित्या विविधता आढळते, हळूहळू प्रजातींमध्ये बदल घडतात, ज्यामुळे नवीन प्रजाती तयार होतात. असे डार्विन ने सांगितले. प्रत्येक प्राण्यांचे आणि वनस्पतींचे रंग आकार इतके सुबक, देखणे. प्रत्येक अवयवांचे कार्य सुद्धा चपखल. नेमके हेच ह्या मंत्रात सुद्धा म्हटले आहे.

भगवान शंकर हे चराचराचे स्वामी आहेत. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असल्याने प्रत्येक गोष्ट ही चर आहे. अगदी वरवर निर्जीव वाटणार्या दगडात सुद्धा अणूरेणूंची हालचाल सुरु असते हे वैज्ञानिक सत्य. हि हालचाल घडवून आणली जाते प्राणशक्तीमुळे. म्हणजेच पिप्पलाद ऋषींचे उत्तर पूर्णपणे वैज्ञानिक आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते त्याला(कबन्धी ला) म्हणाले प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा झालेल्या प्रजापतीने तप केले. तपातून प्राण आणि रयि ही जोडी तयार झाली. (ह्या मागचा उद्देश असा की) हे जोडीने विविध प्रजांची निर्मिती करतील.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत् सर्वं, यन्मूर्तं च अमूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

आदित्यो ह वै प्राणः चन्द्रमाः रयि एव यत् मूर्तम् च अमूर्तम् च एतत् सर्वम् रयिर्वा तस्मात् मूर्तिः एव रयिः

आदित्यः सूर्य आदित्य पुं. प्र. ए. व.

ह खरेच अव्यय

वै खरोखर अव्यय

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

चन्द्रमाः चन्द्रमस् पुं. प्र. ए. व.

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

यत् जे यत् नपुं. प्र. ए. व.

मूर्तम् साकार मूर्त नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

अमूर्तम् निराकार अमूर्त नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

एतत् ते एतद् नपुं. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

वा किंवा

तस्मात् म्हणून तद् नपुं. प्र. ए. व.

मूर्तिः साकार मूर्ति स्त्री. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आपण प्राण आणि रयि ह्या शब्दांचे अर्थ समजून घेतले. वैश्वानर हा संपूर्ण विश्वातील अग्नी किंवा ऊर्जा आहे, जो प्रत्येक जीवामध्ये असतो. त्याचे अनेक ठिकाणी उल्लेख वाचायला मिळतात. जसे

कठोपनिषद् ॥१.१.७॥ त्याचप्रमाणे

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥ १५.१४॥

सजीवांच्या शरीरात राहणारा मी वैश्वानर आहे.

शब्दकोशात वैश्वानर शब्दाचे तीन अर्थ सांगितले आहेत. १. जो सर्वांमध्ये आहे. २. जो सर्वांचे नेतृत्व करतो आणि ३. सर्वांचा मित्र. थोडक्यात तो सार्वभौमिक आहे.

ह्या मंत्रात प्राण ला आदित्य म्हणजे सूर्यदेव असे संबोधले आहे. सूर्यापासून सर्व सजीवांना शक्ती मिळते तशीच ती चन्द्राला सुद्धा मिळते. चन्द्राला स्वतःचे तेज नाही. वीज, पवन शक्ती ह्या कोणत्यातरी माध्यमाशिवाय दाखवता येत नाही. श्रुतींना साकार आणि निराकार दोन्ही तत्वे मान्य आहेत. जसे अग्नी आणि वायू ह्यांच्या मध्ये सुद्धा उर्जा आहे. चंद्र ही मनाची देवता आहे. सूर्यशक्ती मुळेच हे जग चालले आहे ह्यात दुमत नाही. प्राण ३ प्रकारचे आहेत जसे विश्वाचा प्राण-वैश्वानर, आपल्या शरीरात असणारा जीवात्मा आणि आपण घेतो तो श्वास म्हणजे प्राणवायू. आपला श्वास उर्जेशिवाय चालू शकत नाही. ह्या जगातील कोणतीच गोष्ट उर्जेशिवाय चालू शकत नाही. ऊर्जा आणि वस्तुमान ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, असे आईनस्टाईन ने सिद्ध केले आहे. ऊर्जा E आणि वस्तुमान (m) या एकाच अस्तित्वाच्या दोन वेगवेगळ्या अवस्था आहेत आणि त्या एकमेकांमध्ये रूपांतरित होऊ शकतात. चंद्राच्या प्रभावामुळे अन्न तयार होते असा एक समज होता. सूर्यप्रकाशाने चंद्र प्रकाशमान भासतो. प्राण आणि रयि यांना सूर्य उर्जा आणि चंद्राचे जडत्व असे म्हटले आहे. त्यामुळे उर्जा आणि वस्तुमान यांचे सूर्य आणि चंद्र हे रूपक आहेत असे म्हणता येईल. आईनस्टाईन चा सिद्धांत ऋषींनी आधीच मांडला आहे असेही म्हणता येईल.

ह्या मंत्रात ऋषी असे म्हणतात की

निश्चित पणे हा सूर्य म्हणजे प्राण आणि चंद्र म्हणजे पदार्थ. साकार आणि निराकार सर्व काही पदार्थ आहेत म्हणून साकार गोष्टी रयि आहेत.

अथादित्य उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां यत् प्रतीचीं यदुदीचीं यद् अधो यद् ऊर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत् सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥६॥

अथ आदित्यः उदयन् यत् प्राचीम् दिशम् प्रविशति तेन रश्मिषु प्राच्यान् प्राणान् सन्निधत्ते यत् दक्षिणाम् यत् प्रतीचीम् यत् उदीचीम् यत् अधः यत् ऊर्ध्वम् यत् अन्तरा दिशः यत् सर्वम् प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते

अथ आता अव्यय

आदित्यः सूर्य आदित्य पुं. प्र. ए. व.

उदयन् उगवणारा उदयत् उत् + अय् + शतृ प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

यत् जो यद् नपुं. प्र. ए. व.

प्राचीम् पूर्व प्राची स्त्री. द्वि. ए. व.

दिशम् दिशेला दिश् स्त्री. द्वि. ए. व.

प्रविशति पसरतो प्र + विश् धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

तेन त्या तद् पुं. तृ. ए. व.

रश्मिषु किरणांनी रश्मि पुं. स. ब. व.

प्राच्यान् पूर्वैला प्राच्य पुं. द्वि. ब. व.

प्राणान् प्राण प्राण पुं. द्वि. ब. व.

सन्निधत्ते कवटाळत सम् + नि + धा धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

यत् जो यद् नपुं. प्र. ए. व.

दक्षिणाम् दक्षिणेला दक्षिणा स्त्री. द्वि. ए. व.

यत् जो यद् नपुं. प्र. ए. व.

प्रतीचीम् पश्चिमेला प्रतीची स्त्री. द्वि. ए. व.

यत् जो यद् नपुं. प्र. ए. व.

उदीचीम् उत्तरेला उदीची स्त्री. द्वि. ए. व.

यत् जो यद् नपुं. प्र. ए. व.

अधः खाली अध पुं. प्र. ए. व.

यत् यद् नपुं. प्र. ए. व.

ऊर्ध्वम् वरच्या दिशेला ऊर्ध्व नपुं. प्र. ए. व.

यत् जो यद् नपुं. प्र. ए. व.

अन्तरा आतमध्ये अन्तरा स्त्री. प्र. ए. व.

दिशः दिश पुं. प्र. ए. व.

यत् यद् नपुं. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

प्रकाशयति प्रकाशतो प्र+काश्+णिच् धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

तेन त्याने तद् पुं. तृ. ए. व.

सर्वान् सर्व पुं. द्वि. ब. व.

प्राणान् सजीवांना प्राण पुं. द्वि. ब. व.

रश्मिषु किरणांनी रश्मि पुं. स. ब. व.

सन्निधत्ते कवटाळले जाते सम् + नि + धा धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

सूर्याच्या उर्जेवरच पृथ्वीवरील जीवसृष्टी जगू शकते हे वैज्ञानिक सत्य सांगणारा हा मंत्र. सूर्य उगवलाच नाही तर.. समजा अशी नुसती कल्पना जरी केली तरी मनाचा थरकाप होतो कारण एक तर तापमानात प्रचंड प्रमाणात घट होईल आणि दुसरे म्हणजे आपल्याला अन्न पुरवणाऱ्या वनस्पती वाढणार नाहीत. कालांतराने ह्या पृथ्वीवरची जीव सृष्टी संपुष्टात येईल. सुदैवाने असे काहीही होत नाही. कारण उर्जा आणि चेतना शक्ती चे प्रतिबिंब म्हणजे सूर्यशक्ती. एकमेव उर्जेचा स्रोत. जो आपल्याला पूर्व दिशेने उगवतो असे वाटते आणि सूर्याचे तेज सगळी कडे पसरत जाते. त्याचेच वर्णन करणारा हा मंत्र. ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की

आता, उगवणारा सूर्य पूर्वेकडे जातो. त्याद्वारे तो पूर्वेकडील सर्व प्राणांना त्याच्या किरणांनी जवळ घेतो . जेव्हा तो दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, पूर्वेकडील, खालती, शिखराकडे , मध्यवर्ती भाग आणि सर्व काही प्रकाशित करतो, तेव्हा त्याद्वारे सर्व प्राणी त्याच्या किरणांमध्ये न्हाऊन निघतात.

सूर्य सर्व सजीवांना त्याच्या प्रकाशाने न्हाऊन टाकतो, त्यांना स्वतःशी एकरूप करतो.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते तद् एतद् ऋचाऽभ्युक्तम् ॥१७॥

सः एषः वैश्वानरः उदयते विश्वरूपः प्राणः अग्निः तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तम्

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

वैश्वानरः वैश्वानर पुं. प्र. ए. व.

उदयते उदय होतो उत् + अय् धातु जाणे कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

विश्वरूपः विश्वरूप पुं. प्र. ए. व.

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

अग्निः अग्नि पुं. प्र. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

एतत् हे एतद् नपुं. प्र. ए. व.

ऋचा ऋचा स्त्री. प्र. ए. व. अभ्युक्तम् म्हणतात अभि+ब्रू धातु + क्त प्रत्यय नपुं. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात सूर्यशक्तीचे उर्जेचा स्रोत असे यथार्थ वर्णन केल्यानंतर ह्या मंत्रात त्याचे वर्णन वैश्वानर असे केले आहे. अग्नी (जठराग्नी)(श्रीमद्भगवद्गीता 15.24 मध्ये असा उल्लेख आहे) आणि प्राण अपान समान न्यान उदान ह्या शिवाय सजीवांचे अस्तित्व टिकू शकत नाही. वैश्वानर म्हणजे चेतनेची जागृत अवस्था. विश्वानर म्हणजेच विश्व (ब्रह्मांड) + नर (मनुष्य) म्हणजेच 'सार्वत्रिक किंवा वैश्विक मनुष्य' या संयुक्त शब्दापासून बनलेला आहे. ऋग्वेदात , वैश्वानर हा अग्निदेवता अग्निचे एक उपनाम आहे .

वैश्वानराचे रूप

मांडुक्य उपनिषदाप्रमाणे , चेतनेचे चार पैलू किंवा अवस्था आहेत त्यातील पहिली अवस्था. वैश्वानर म्हणजे जागृत अवस्था. जे बाह्यतः ज्ञानात्मक आहे. वैश्वानर स्वरूपात आत्म्याला सात अंगे, एकोणीस तोंडे आहेत आणि भौतिक वस्तूंचा अनुभव घेण्याची क्षमता आहे.

तंत्रशास्त्रानुसार, वैश्वानर म्हणजे "सर्व लोकांवर राज्य करणारा किंवा त्यांचे कल्याण करणारा", हे तांत्रिक देवी सावित्रीचे एक नाव देखील आहे .

आता ऋचा ह्या शब्दाचा अर्थ पाहू. ऋचा म्हणजे वेदांमधील, विशेषतः ऋग्वेदातील, एक संस्कृत मंत्र किंवा श्लोक होय. संस्कृत शब्द 'ऋच' यावरून 'ऋचा' हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ 'स्तुती करणे' असा आहे. ही देवतांची स्तुती करण्यासाठी रचलेली एक ओळ किंवा श्लोक असते.

विश्वरूप म्हणजे सर्व रूपे धारण करणारा.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हा उगवणारा सूर्य म्हणजेच वैश्वानर प्राण आणि विश्वरूपी अग्नी आहे. हे तत्व ऋचे मध्ये नीट सांगितले आहे.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥८॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानाम्
एषः सूर्यः उदयति

विश्वरूपम् विश्वरूप नपुं. प्र. ए. व.

हरिणम् दैदीप्यमान हरिण पुं. द्वि. ए. व.

जातवेदसं ज्ञाता, अग्नी जातवेदस् पुं. द्वि. ए. व.

परायणं परम लक्ष्य, निवास परायण नपुं. प्र. ए. व.

ज्योतिः ज्योत ज्योतिस् नपुं. प्र. ए. व.

एकम् एक

तपन्तम् तप्त तपत् पुं. द्वि. ए. व.

सहस्ररश्मिः हजारो किरणे सहस्ररश्मि पुं. प्र. ए. व.

शतधा शंभरप्रकारे

वर्तमानाः असणारे वर्तमान पुं. प्र. ब. व.

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

प्रजानाम् सजीवांचा प्रजा पुं. ष. ब. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

सूर्यः सूर्य पुं. प्र. ए. व.

उदयति उदय होतो उत् + अय् धातु जाणे कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रात वैश्वानर सूर्य असा उल्लेख आहे. वैश्वानर म्हणजे काय ते आपण जाणून घेतले होते, आता ह्या मंत्रात त्याचे गुणविशेष सांगत आहेत. सूर्याचा जन्म कित्येक करोड़ वर्षांपूर्वी चा. आपली पृथ्वी सूर्यमालेचा एक भाग आहे. आपले जीवन सौरशक्ती वर अवलंबून आहे. सूर्यप्रकाश सुद्धा तेवढाच महत्त्वाचा. म्हणून सूर्य जन्मजात ज्ञानी आहे हे पटण्यासारखे आहे. पृथ्वीवरील सजीव एकप्रकारे सूर्याच्या आधारावरच जगतात. हे सर्व वैज्ञानिक भाषेत सुद्धा असेच सांगता येईल. सूर्याची किरणे मोजता येत नाहीत. सूर्य नसेल तर हिमयुग येईल, जणूकाही सूर्य हिमयुग येऊ नये म्हणून तपश्चर्या करत आहे. सूर्याचा उदय म्हणजे आपल्या आयुष्याची शाश्वती.

ह्या मंत्रात ऋषी असे म्हणतात की

विश्व हेच ज्याचे रूप आहे, सहस्र किरणे असलेला, जन्मजात ज्ञानी, तप्त असा, सर्वांचा आधार (निवासस्थान) शेकडो प्रकारे अस्तित्वात असणारा प्रजांचा प्राण असा हा सूर्य उगवतो.

संवत्सरो वै प्रजापतिः तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च। तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृवाणः ॥११॥

संवत्सरः वै प्रजापतिः तस्य अयने दक्षिणम् च उत्तरम् च तद ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतम् इति उपासते ते चान्द्रमसम् लोकम् एव अभिजयन्ते त एव पुनरावर्तन्ते तस्मात् एते प्रजाकामाः ऋषयः दक्षिणम् प्रतिपद्यन्ते एष ह वै रयिः यः पितृवाणः

संवत्सरः वर्षं संवत्सर पुं. प्र. ए. व.

वै खरोखर अव्यय

प्रजापतिः प्रजापति

तस्य त्याचे तद् पुं. ष. ए. व.

अयने मार्ग अयन नपुं. स. ए. व.

दक्षिणम् दक्षिण नपुं. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

उत्तरम् उत्तर नपुं. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

तद् ते नपुं. प्र. ए. व.

ये जे यद् नपुं. प्र. ए. व.

ह खरेच अव्यय

वै खरोखर अव्यय

तदिष्टापूर्ते कार्य सिद्धि तद् इष्टा पूर्त नपुं. स. ए. व.

कृतम् करुन कृ धातु क्त प्रत्यय नपुं. प्र. ए. व.

इति असे अव्यय

उपासते उपासना करतात उप + अस् धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

ते तद् पुं. प्र. ब. व.

चान्द्रमसम् चन्द्रमस नपुं. प्र. ए. व.

लोकम् जग लोक नपुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

अभिजयन्ते मिळवतात अभि+जि धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

ते तद् पुं. प्र. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

पुनरावर्तन्ते परतून येतात पुनः +आ+वृत् धातु रूप - कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

तस्मात् म्हणून तद् नपुं. पं. ए. व.

एते ते एतद् पुं. प्र. ब. व.

प्रजाकामाः प्रजाकामना प्रजाकाम पुं. प्र. ब. व.

ऋषयः ऋषि पुं. प्र. ब. व.

दक्षिणम् दक्षिण पुं. द्वि. ए. व.

प्रतिपद्यन्ते प्राप्त होतात प्रति+पद् धातु जाणे कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

ह खरेच अव्यय

वै खरोखर अव्यय

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

पितृवाणः पूर्वजांचा मार्ग पितृवाण पुं. प्र. ए. व.

संवत्सर म्हणजे वर्षाचा कालावधी किंवा एक वर्ष.चांद्र वर्षानुसार हा काळ सुमारे ३५४ दिवसांचा असतो. यास 'चांद्र वर्ष' असेही म्हणतात. ह्याची एकूण 60 नावे आहेत. 60 वर्षांनंतर पुन्हा प्रभव या नावाने संवत्सर सुरु होते. "सम्यक् वसन्ति मासादयाःअस्मिन्" असे ह्याचे वर्णन केले आहे. चांद्रमास म्हणजे एका अमावस्येपासुन दुसऱ्या अमावस्येपर्यंतचा काळ. तो साधारणतः मध्यममान काढले तर 29.53059 दिवसांचा असतो, एवढा काळ चंद्राला पृथ्वीभोवती एक परीक्रमा करण्यास लागतो. एक ऋतू = २ महिने

एक अयन = 3 ऋतू

एक वर्ष = 2 अयन.

पृथ्वी सूर्याभोवती पश्चिमेकडून पूर्वेकडे फिरताना तिच्या आसाच्या तिरके होण्यामुळे सहा महिने दक्षिण गोलार्ध सूर्याच्या जास्त जास्त जवळ अंशात्मक क्रमाने जात असतो तर पुढील सहा महिने उत्तर गोलार्ध जास्त जास्त जवळ जात असतो व दक्षिण गोलार्ध दूर होत जातो ह्यालाच दक्षिणायन आणि उत्तरायन असे म्हणतात. ह्या मंत्रात संवत्सर म्हणजे प्रजापति असे म्हटले आहे. संवत्सर म्हणजे ऋतुचक्र. कालगणना लक्षात यावी म्हणून सूर्य आणि चंद्राचे रूपक सांगितले आहे. संवत्सराची दक्षिण आणि उत्तर अशी दोन अयने आहेत हे वैज्ञानिक सत्य आपल्याला माहीत आहेच.

ह्या मंत्रात इष्ट आणि पूर्त असे दोन शब्द वापरले आहेत. इष्ट म्हणजे प्रिय किंवा 'इच्छित.

इष्ट आणि पूर्त अशी दोन प्रकारची कर्मे सांगितली आहेत.

इष्टापूर्ते च कर्तव्यं ब्राह्मण नैव यत्नतः इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्तिं मोक्षो विधियते ॥ अत्रि स्मृति 1.43।

इष्ट कर्म आणि पूर्त कर्म दोन्ही प्रयत्नपूर्वक केले पाहिजेत. इष्ट कर्माने स्वर्गप्राप्ती होते तर पूर्त कर्माने मोक्ष प्राप्ती.

असेच यमस्मृती मध्ये सुद्धा म्हटले आहे.

इष्टापूर्ते तु कर्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः । इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्ते मोक्षं समश्नुते । यमस्मृती । 6.68।

अग्निहोत्रं तपः सत्यां वेदानां चैव पालनम् । आतिथ्य वैश्वदेवश्च इष्ट मित्यभिधीयते । अत्रि स्मृति 1.44॥

वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्वमित्यमिधियते॥ अत्रि स्मृति 1.45

अग्निहोत्र, तपस्या, सत्यता, वेदांतील नियमांचे पालन, आतिथ्य, वैश्यदेवश्य ही इष्ट कर्मे आहेत. बावडी, कूप तलाव बांधणी मंदिर निर्माण, शिल्पकला अन्नदान वृक्ष लागवड यासारखी कर्मे पूर्त कर्मे आहेत.

भीष्माचार्यांच्या मृत्यू ची कथा आपल्याला माहीत आहे. पुनर्जन्म टाळण्यासाठी त्यांनी उत्तरायण सुरु होण्याची वाट बघितली. दक्षिणायनाचा कालावधी 21 जून ते 21 डिसेंबर पर्यंतचा असतो. ह्या काळात सूर्य पृथ्वीपासून लांब असतो. याला पितृयाण असे म्हणतात. उत्तरायणाच्या कालावधीत सूर्य पृथ्वीपासून जवळ असल्याने ह्या काळात मृत्यू झाला असता पुनर्जन्माची शक्यता नाही, सर्व काही सूर्याच्या अती उष्णतेने नष्ट होते असे वाटत असावे. ज्याला अर्थातच शास्त्रीय आधार नाही. म्हणूनच संतानेच्छु ऋषी लोक दक्षिण मार्ग निवडत असत.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

संवत्सर प्रजापति आहे. त्याचे दोन मार्ग आहेत दक्षिणायन, उत्तरायण. जे यज्ञकर्म आणि पुण्यकर्मांचे आचरण करताना कर्म मार्ग अनुसरतात त्यांना चंद्रलोकाची प्राप्ती होते. त्यांचा पुनर्जन्म होतो. म्हणून असे संतती प्राप्ती चे इच्छुक ऋषी दक्षिण मार्ग निवडतात. ही भौतिक प्रकृति च पितृयाण आहे.

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया आत्मानं अन्विष्य आदित्यं अभिजयन्ते ।

एतद्वै प्राणानां आयतनं एतद् अमृतं अभयं एतत् परायणं एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेव
श्लोकः ॥10॥

अथ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया

आत्मानम् अन्विष्य उत्तरेण आदित्यम् अभिजयन्ते एतत् वै प्राणानाम् आयतनम् एतद् अमृतम् अभयम् एतत् परायणम् एतस्मात् न पुनः आवर्तन्ते इति एषः निरोधः तत् एषः श्लोकः ।

अथ आता अव्यय

तपसा तपश्चर्येणे तपस् नपुं. तृ. ए. व.

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्यं नपुं. तृ. ए. व.

श्रद्धया श्रद्धा स्त्री. तृ. ए. व.

विद्यया विद्या स्त्री. तृ. ए. व.

आत्मानम् आत्मन् पुं. द्वि. ए. व.

अन्विष्य इच्छित अव्यय अनु+इष ल्यप् प्रत्यय

उत्तरेण उत्तर मार्ग

आदित्यम् आदित्य पुं. द्वि. ए. व.

अभिजयन्ते प्राप्त करुण घेतात अभि+जि धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

एतत् हा एतद् नपुं. प्र. ए. व.

वै खरोस्वर अव्यय

प्राणानाम् जीवांचे प्राण नपुं. ष. ब. व.

आयतनम् आवास आयतन नपुं. द्वि. ए. व.

एतद् हे एतद् नपुं. प्र. ए. व.

अमृतम् अविनाशी अमृत नपुं. द्वि. ए. व.

अभयम् निर्भय अभय नपुं. द्वि. ए. व.

एतत् हे एतद् नपुं. प्र. ए. व.

परायणम् परम लक्ष्य परायण नपुं. द्वि. ए. व.

एतस्मात् तेथून एतद् नपुं. पं. ए. व.

न अव्यय

पुनः पुन्हा अव्यय

आवर्तन्ते परत येतात आ+वृत् धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

इति असे अव्यय

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

निरोधः रोखणे निरोध पुं. प्र. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

श्लोकः श्लोक पुं. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आपण दक्षिणायन आणि उत्तरायण यासंबंधी माहिती करून घेतली. इष्ट आणि पूर्व कर्मांची सुद्धा माहिती करून घेतली. दक्षिण मार्गाचा अवलंब केला असता त्यापासून मिळणारे लाभ, याबद्दल आपण वाचले. सूर्यदेवाचे महत्त्व आपण आधीच्या मंत्रात समजावून घेतले आहेच. आता ह्या मंत्रात उत्तर मार्गाने जाण्याचे लाभ काय असतात, त्याबद्दल भाष्य केले आहे. हा मंत्र वाचताना श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 12 व्या अध्यायातील 13 आणि 14 व्या श्लोकाची आठवण येते ज्यामध्ये श्रीभगवानकृष्ण अर्जुनाला त्यांना प्रिय असणाऱ्या भक्तांची लक्षणे सांगत आहेत. ते असे म्हणतात की जो साधक द्वेष ममता अहंकारशून्य आहे ज्याच्या मनात सर्वांविषयी करुणा मैत्री आहे ज्याला सुख आणि दुःखाप्रती समत्व आहे जो संतुष्ट आत्मनिराग्रीत आणि दृढनिश्चयी असून मनाने आणि बुद्धीने मला समर्पित आहे असा योगी मला प्रिय आहे. म्हणजेच ह्या मंत्रात सुद्धा उत्तर मार्गाने जाणे म्हणजे तप ब्रह्मचर्य श्रद्धा आणि विद्या आत्मसात करणे आहे. ब्रह्मचर्य आणि श्रद्धा पूर्वक तपस्या करून अध्यात्मिक विद्येने सूर्य रूप परमात्म्याला प्राप्त करून जीवनाचे सार्थक करायचे आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा आहे की

आता उत्तरमार्गावर तप ब्रह्मचर्य श्रद्धा आणि विद्या यांच्या साहाय्याने आत्मतत्त्वाचा शोध घेऊन आदित्य लोक प्राप्त करून घेतात जे प्राणीमात्रांचे आश्रयस्थान आहे, अविनाशी भयरहीत अशी परमगती आहे, अशा या स्थानापासून पुन्हा परत येता येत नाही असाच दण्डक आहे त्याविषयी हा श्लोक आहे.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥.11॥

पञ्चपादम् पितरम् द्वादश आकृतिम् दिवः परे अर्धे पुरीषिणम् आहुः अथ इमे अन्य उपरे इति आहुः विचक्षणम् सप्तचक्रे षडरे अर्पितम्।

पञ्चपादम् पाच पाय पञ्चपाद नपुं. द्वि. ए. व.

पितरम् पिता पितर नपुं. द्वि. ए. व.

द्वादशः बारा द्वादश पुं. प्र. ए. व.

आकृतिम् आकृति स्त्री. द्वि. ए. व.

दिवः आकाश दिव पुं. प्र. ए. व.

परे वर पर नपुं. स. ए. व.

अर्धे अर्ध नपुं. स. ए. व.

पुरीषिणम् वृष्टी करणारे पुं. द्वि. ए. व.

पुरी + इष् + कर्मणि ल्युट्

आहुः म्हणतात ब्रू धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

अथ आता अव्यय

इमे हे इदम् पु. ब. व.

अन्य इतर अव्यय

उपरे वरच्या नपुं. स. ए. व.

इति असे अव्यय

आहुः म्हणतात ब्रू धातु कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

विचक्षणम् दूरदर्शी पुं. द्वि. ए. व.

सप्तचक्रे सातचक्रे सप्तचक्र नपुं. स. ए. व.

षडरे सहा आरी षडर नपुं. स. ए. व.

अर्पितम् समर्पित पुं. द्वि. ए. व.

हा मंत्र म्हणजे सूर्याचे काव्यात्मक रूपातील गुणगान आणि स्तुती असे म्हणता येईल. सूर्यापासून उत्पन्न होणारी ऊर्जा सूर्यकिरणांच्या स्वरूपात बाहेर पडते आणि पृथ्वीच्या वातावरणामध्ये व हवामानामध्ये बदल घडवते, अशी सर्व वैज्ञानिक तथे काव्यात्मक स्वरूपात येथे मांडली आहेत. आपण सहा ऋतू मानतो मात्र येथे पाच ऋतूंचा उल्लेख केला आहे कारण हेमंत आणि शिशिर ऋतूंमध्ये फारसा फरक करता येत नाही म्हणून पाच ऋतूंचा उल्लेख केला असावा. सूर्यदेवाला पाच पाय असलेले असे म्हटले आहे. एकेक पाय पुढे जात राहिले की एक वर्ष सरते म्हणजे बारा महिन्यांचा कालावधी. म्हणूनच सूर्यदेव म्हणजे कालाची देवता. ही देवता अंतरिक्षाच्या वर बसलेली आहे. ह्यांना जल देवता असे सुद्धा म्हणता येईल कारण पर्जन्य चक्रावर सूर्यदेवाचे नियंत्रण आहे.

महाभारतातील आरण्यकपर्वातील 160 व्या अध्यायात ऋतूंचे वर्णन केलेले दिसते.

सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् । ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ महाभारत 3.160.30 ॥

सृष्टिची इच्छा करणारा सूर्य दक्षिण दिशेला जातो.

त्यानंतर तो सर्व सजीवांना शीतलता प्रदान करतो.

एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ महाभारत 3.160.33 ॥

सूर्य, अवर्णनीय मार्ग व्यापतात आणि आपल्या प्रजेचे ध्यान करून पावसाचे पुनरुत्पादन करतात.

भारतात जेव्हा शिशिर ऋतु (9व्या मंत्रात आपण दक्षिणायन आणि उत्तरायण यासंबंधी माहिती करून घेतली आहे) चालू असतो तेव्हा दक्षिण गोलार्धात पाऊस पडत असतो हे आपल्याला माहित आहे. हेच ऋषी सांगत आहेत की काय असे वाटते.

आणखी एक काव्यात्मक वर्णन आपल्या समोर येते ते म्हणजे सप्तरंगी इन्द्रधनुष्याचे वर्णन सात घोड्यांचा रथ. ह्या रथाचे चाक पाच ऋतूंच्या चक्राच्या आरीवर एका दिशेने फिरत आहे. कारण जरी ऋतूंची पुनरावृत्ती होत असली तरी गेलेला क्षण परत येत नाही म्हणून चाक एकाच दिशेने फिरते आहे असे म्हणता येईल.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

पाच पाय असलेले बारा आकृतींची युक्त सर्वांचे पिता आकाशाच्या दुसऱ्या भागात पर्जन्यवृष्टी करणारे अंतरिक्षाच्या वरच्या भागात आसनस्थ आहे असे म्हणतात. इतर काहीजण त्यांना सर्वज्ञ, सहा आरी असलेल्या सात अक्षांकडून ओढल्या जाणाऱ्या रथावर समर्पित असे म्हणतात.

मासो वै प्रजापतिः तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः तस्मादेतद् ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्ति इतर इतरस्मिन् ॥.12 ॥

मासः वै प्रजापतिः तस्य कृष्णपक्षः एव रयिः शुक्लः प्राणः तस्माद् एतद् ऋषयः शुक्लः इष्टम् कुर्वन्ति इतरे इतरस्मिन्

मासः महिना मास पुं. प्र. ए. व.

वै खरोखर अव्यय

प्रजापतिः प्रजापति पुं. प्र. ए. व.

तस्य त्याचे तद् पुं. ष. ए. व.

कृष्णपक्षः कृष्णपक्ष पुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

शुक्लः शुक्ल पुं. प्र. ए. व.

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

तस्माद् म्हणून तद् पुं. पं. ए. व.

एते हे एतद् पुं. प्र. ब. व.

ऋषयः ऋषि पुं. प्र. ब. व.

शुक्लः पुं. प्र. ए. व.

इष्टम् इच्छित इष्ट पुं. द्वि. ए. व.

कुर्वन्ति करतात कृ धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

इतरे इतर पुं. प्र. ब. व.

इतरस्मिन् इतरांमध्ये नपुं. स. ए. व.

आतापर्यंतच्या मंत्रात आपण संवत्सर रयि प्राण दक्षिणायन उत्तरायण ह्या सर्व शब्दांचे अर्थ समजून घेतले. सूर्यदेवाचे ह्या सृष्टीच्या संगोपनातील योगदान आपण जाणून घेतले आहे. आपल्याला व्यष्टी आणि समष्टी ह्या संकल्पना माहीत आहेत. एकल आणि वैश्विक पातळीवर घडणाऱ्या गोष्टी येथे सांगण्यात आल्या आहेत असे वाटते. एखादी गोष्ट वर्षभर घडत असेल तर तिचे लघुरूप आपल्याला एका महिन्यात दिसून येते. म्हणूनच मास हाच प्रजापती होय. 12 महिन्यांचे एक वर्ष, एका महिन्याचे दोन पंधरवडे केले. महिन्यातील एक भाग, तो कृष्णार्ध म्हणजे अन्न, म्हणजे पदार्थ किंवा चंद्र. दुसरा अर्धा भाग, म्हणजे तेजस्वी पंधरवडा म्हणजे सूर्य, पृथ्वी, अग्नि किंवा प्राण. दहाव्या मंत्रात सांगितल्याप्रमाणे इष्ट आणि पूर्त अशी दोन प्रकारची कर्मे आहेत. काही जण शुक्ल पक्षात शुभ कामे करतात. माणसांचे दोन प्रकार आहेत हे सांगताना शुक्ल आणि कृष्ण पक्षांचे रूपक मांडले असावे. शुभ अशुभ असे काही नाही हे सुद्धा त्याचबरोबर सांगायचे आहेच.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

मास म्हणजेच प्रजापती होय. त्याचा कृष्णपक्ष हा खरोखर रयि आहे तर शुक्ल पक्ष म्हणजे प्राण (शक्ति). म्हणून हे ऋषी शुक्ल पक्षात इष्ट कार्य करतात तर इतर जण कृष्ण पक्षात.

अहोरात्रो वै प्रजापतिः तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद् यद् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥.13 ॥

अहः रात्रः वै प्रजापतिः अहः तस्य एव प्राणः रात्रिः रयिः एव प्राणम् वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते तत् ब्रह्मचर्यम् एव

अहः दिवस अह पुं. प्र. ए. व.

रात्रः रात्र पुं. प्र. ए. व.

वै खरोस्वर अव्यय

प्रजापतिः प्रजापति पुं. प्र. ए. व.

अहः दिवस अह पुं. प्र. ए. व.

तस्य त्याच्चा तद् पुं. ष. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

रात्रिः रात्र पुं. प्र. ए. व.

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

प्राणम् प्राण पुं. द्वि. ए. व.

वा किंवा अव्यय

एते ते एतद् पुं. प्र. ब. व.

प्रस्कन्दन्ति क्षीण होतात प्र+स्कन्द् धातु शोषण करणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

दिवा दिव् स्त्री. तृ. ए. व.

रत्या रति स्त्री. तृ. ए. व.

संयुज्यन्ते सम्+युज् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

रात्रौ रात्री रात्रि स्त्री. स. ए. व.

रत्या रति स्त्री. तृ. ए. व.

संयुज्यन्ते रत होतात सम्+युज् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

ब्रह्मचर्यम् ब्रह्मचर्यं नपुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

ह्या मंत्रात चोवीस तासांच्या दिवसाचे दोन भाग केले आहेत दिवस आणि रात्र. संवत्सर, महिना आणि 24 तासांचा एक दिवस हे सर्व प्रजापती च आहे असे सांगताना एकत्व दर्शविले आहे. एकतत्वाचे वर्णन करताना एक उदाहरण नेहमी दिले जाते. जसे एखादा सोन्याच्या दागिन्याचे असंख्य तुकडे केले तरी प्रत्येक तुकड्यात सोन्याची एकच गुणवत्ता दिसून येते. आतापर्यंतच्या मंत्रात प्राण आणि रयि ही जोडी तसेच इष्ट आणि पूर्त कर्म हे सर्व आपण जाणून घेतले आहे. तिसऱ्या मंत्रात विचारलेला प्रश्न, ह्या जीवसृष्टीची निर्मिती कशी झाली? त्या क्रियेचे आता पूर्णतः भौतिक पातळीवर किंवा यष्टी पातळीवरील वर्णन ह्या मंत्रात केले आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार आपण जर चार आश्रमांचा विचार केला तर फक्त गृहस्थाश्रमात रतीसुखाचा उपभोग अपेक्षित आहे. बाकी तीनही आश्रमात ब्रह्मचर्यच अपेक्षित आहे. केवळ प्रजोत्पादन सुरु रहावे ह्यासाठी गृहस्थाश्रमात सांगितलेली कर्तव्ये पार पाडायची आहेत. त्यामुळे ह्या मंत्रात ब्रह्मचर्य असा जो शब्द वापरला आहे त्यामुळे संभ्रमित न होता त्याचा उचित अर्थ समजून घ्यायला हवा. सूर्य म्हणजे प्राण आणि रात्र हि रयि होय. दिवसाचा वेळ हा फलदायी उत्पादन करण्याचा वेळ. हा वेळ रतीसुखात वाया घालवू नये असे सांगण्याचा उद्देश दिसून येत आहे. म्हणूनच केवळ रात्रीच्या वेळी रतीक्रिडा करणारे तसे ब्रह्मचारीच.

हा मंत्र वाचताना श्रीमद्भगवद्गीतेतील पुढील श्लोकाची आठवण होते.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ श्रीमद्भगवद्गीता 2.69॥

सर्व जीवांसाठी जी रात्र आहे ती संयमी पुरुषांसाठी जागृत अवस्था आहे. आणि जेव्हा सर्व जीव जागेपणी उपभोगात मग्न असतात ती वेळ मुनींसाठी रात्र असते.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

अहोरात्र हा प्रजापती आहे. दिवस हाच त्याचा प्राण आणि रात्र हीच रयि. जे दिवसा रतीसुख जोडतात ते प्राणशक्ती गमावतात. जे रात्री रतीसुख घेतात ते ब्रह्मचर्यच होय.

अन्नं वै प्रजापतिः ततो ह वै तद् रेतः तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति ॥1.14 ॥

अन्नं वै प्रजापतिः ततः ह वै तद् रेतः तस्माद् इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति

अन्नं अन्न

वै खरोखर अव्यय

प्रजापतिः प्रजापति पुं. प्र. ए. व.

ततः त्यापासून तद्+तासिल अव्यय

ह खरेच अव्यय

वै खरोखर अव्यय

तद् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

रेतः वीर्यं रेत पुं. प्र. ए. व.

तस्माद् त्यापासून तद् नपुं. पं. ए. व.

इमाः ही इदम् स्त्री. प्र. ब. व.

प्रजाः प्रजा स्त्री प्र. ब. व.

प्रजायन्ते निर्माण झाली प्र+जन् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

इति असे अव्यय

5व्या मंत्रात प्रजापती म्हणजे कोण ते आपण जाणून घेतले होते. प्रजा उत्पन्न करण्याच्या तीव्र इच्छेपोटी त्यांनी तप केले आणि त्या तपातून प्राण आणि रयि ही जोडी निर्माण झाली. त्यानंतर आपण कालगणना जाणून घेतली. सृष्टी निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत अन्न सुद्धा निर्माण केले आणि अन्नाच्या साह्याने सजीवांचे प्रजोत्पादन होणे शक्य झाले . हे सर्व वर्णन म्हणजे अगदीच सामान्य ज्ञान असे वाटू शकते. वरवर अगदी साधारण वाटणारा हा मंत्र अद्वैतवादाचा मंत्र सांगतो आहे थोड्या वेगळ्या पद्धतीने. प्रजापती ला सृष्टी आणि सजीव निर्माण करायचे आहेत आणि त्यासाठी त्यांनी प्रत्येक सजीवामध्ये पुनरुत्पादनाची क्षमता दिली आहे म्हणजेच प्रत्येक सजीवांमध्ये प्रजापतींचे अस्तित्व आहेच.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

अन्न हे खरोखरच प्रजापतीच आहे. त्यापासून प्राणीबीज उत्पन्न होते, त्यापासून ही प्रजा निर्माण होते.

तद्ये ह वै तत् प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥15॥

तत् ये तत् ह वै प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनम् उत्पादयन्ते। येषां तपः ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितं तेषाम् एव एषः ब्रह्मलोकः ॥

तत् म्हणून तद् नपुं. प्र. ए. व.

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

ह खरेच अव्यय

वै खरोखर अव्यय

प्रजापतिव्रतम् प्रजापतिव्रत नपुं. द्वि. ए. व.

चरन्ति आचरतात चर् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

मिथुनम् जोडी मिथुन नपुं. द्वि. ए. व.

उत्पादयन्ते निर्माण करतात उत्+पद् धातु णिच् प्रत्यय कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

येषाम् ज्यांच्यात यद् पुं. ष. ब. व.

तपः तप पुं. प्र. ए. व.

ब्रह्मचर्यम् ब्रह्मचर्य नपुं. द्वि. ए. व.

येषु ज्यामध्ये यद् पुं. स. ब. व.

सत्यम् सत्य नपुं. द्वि. ए. व.

प्रतिष्ठितम् प्रस्थापित प्रतिष्ठित नपुं. द्वि. ए. व.

तेषाम् त्यांच्यात तद् पुं. ष. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

एषः हे एतद् पुं. प्र. ए. व.

ब्रह्मलोकः ब्रह्मलोक पुं. प्र. ए. व.

दुसरया मंत्रात ऋषींनी शिष्यांना एक वर्षभर ब्रह्मचर्य पाळून मग प्रश्न विचारण्याची परवानगी दिली होती. त्यानंतर शिष्याने पहिला प्रश्न विचारला ह्या प्रजा कुठून उत्पन्न होतात? त्याचे उत्तर सांगता सांगता ह्या मंत्रात प्रजोत्पादन वाढीचा दर काय असावा ह्याचे सुद्धा विवेचन केले आहे असे वाटते, कारण आधीच्या मंत्रात सूर्याच्या पर्जन्य चक्र आणि अन्न उत्पादनाचा उल्लेख केला आहेच. ब्रह्मचर्य चा अर्थ आपण 13 व्या मंत्रात समजून घेतला आहे. आज होऊ घातलेल्या लोकसंख्या वाढीचा

विस्फोट पाहता, कुटुंबनियोजनाच्या साधनांशिवाय, ह्या उपनिषदात केलेल्या उपदेशाचे पालन सुद्धा तेवढेच श्रेयस्कर ठरले असते. असो.

त्याचबरोबर ह्या मंत्रात ब्रह्मलोक प्राप्तीचा उल्लेखही केला आहे. ह्याचा स्पष्ट अर्थ हाच की 13 व्या मंत्रात सांगितल्याप्रमाणे आपली नित्यकर्म, कर्तव्यकर्म, ज्ञानसाधना हे सर्व चोख पार पाडून केवळ रात्री च्या वेळी रतीसुख घ्यायचे आहे.

म्हणजेच ह्याचा असा सुद्धा अर्थ होऊ शकतो की

स्त्री ला उपभोगाची वस्तू मानायचे तर नाहीच पण स्त्री चा तिरस्कार सुद्धा (ब्रह्मचर्याच्या अतीरेकापायी) करायचा नाही. आपल्या सर्वांमध्येच प्रजापतीचा अंश आहे आणि आपण प्रजापतीच्या व्रताचे पालन सुद्धा करायचे आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

म्हणून खरोखरच जे प्रजापतीचे व्रत आचरतात ते जोडी उत्पन्न करतात ज्यांच्या कडे निग्रह संयमित वर्तन सत्य प्रस्थापित असते त्यांनाच हा ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको

न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥1.16 ॥

येषु न जिह्मम् अनृतम् न माया तेषाम् असौ विरजः ब्रह्मलोकः च इति

येषु ज्यांच्या कडे यद् पुं. स. ब. व.

न अव्यय

जिह्मम् कुटील जिह्म नपुं. द्वि. ए. व. हा धातु + मन् प्रत्यय

अनृतम् असत्य, मिथ्या न ऋतम् अनृत नपुं. द्वि. ए. व.

न अव्यय

माया अविद्या मा धातु + य + टाप् प्रत्यय

तेषाम् त्यांनाच तद् पुं. ष. ब. व.

असौ तो अदस् पुं. प्र. ए. व.

विरजः निर्मल विरज पुं. प्र. ए. व.

ब्रह्मलोकः ब्रह्मलोक पुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

इति असे अव्यय

पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरांच्या मंत्रातील हा शेवटचा मंत्र. प्रश्न असा होता की ह्या प्रजा कुठून उत्पन्न होतात. अद्वैतवादाचा पुरस्कार करून त्या प्रश्नाचे उत्तर आतापर्यंतच्या मंत्रात आपण वाचले. उत्पन्न झालेल्या प्रजा पुन्हा ब्रह्मलोकाकडे कशा जाऊन पोहोचतात ह्यावर ह्या मंत्रात भाष्य केले आहे. ह्या मंत्रात ऋषी असे म्हणतात की

निर्मळ ब्रह्मलोक त्यांचाच असतो ज्यांच्या कडे कुटिल वृत्ती असत्य आणि दांभिकपणा नसतो.

इति अनघा